

Μνήμων

Τόμ. 38, Αρ. 38 (2021)

Μνήμων

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΟΥΛΙΟΣ, Αναζητώντας την ειρήνη εν μέσω πολέμου: Η οθωμανική διπλωματική δραστηριότητα κατά το έτος 1685 και ο ρόλος του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ● ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΓΑΣΤΡΑΤΟΣ, Νησί της Αφροδίτης ή νησί του Διονύσου; Η αγροτική οικονομία των Κυθέρων σύμφωνα με την οθωμανική απογραφή του 1715 ● ΔΕΘΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Οι οθωμανικές προσλήψεις της Σερβικής και της Ελληνικής Επανάστασης: Μια απόπειρα τυπολογίας ● ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ – ΑΝΤΩΝΗΣ ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΟΥ, Βαδίζοντας προς τη μάχη ανάποδα: Οι πολιτικές αντιλήψεις του 1821 και η Εποχή των Επανάστασεων ● ΒΑΣΙΛΗΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Πειρατεία, περιπλανήσεις και έρωτας στις ακτές της Χαλκιδικής: Μια οριενταλιστική μικροϊστορία εν έτει 1830 ● ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ, Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή στα συγγράμματα υγιεινής του Σαράντη Αρχιγένους ● ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΑΣΙΔΑΣ, Διερευνώντας τη θεσσαλική γαιοκτηρία 1881-1900 ● ΔΕΣΠΩ ΚΡΙΤΣΟΠΛΑΚΗ, Η ιστορία της ομαδικής ψυχοθεραπείας στην Ελλάδα (1960-1980) ● ANNA MARIA ΣΙΝΑΝΗ, «Τα τεχνικά μέσα». Τεχνολογίες αναπαραγωγής και αποθήκευσης κειμενικών τεκμηρίων και ιστοριοφιλολογική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα: Η περίπτωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΒΥΡΩΝ ΑΝΤΩΝΙΔΗΣ – ΤΑΣΙΑΡΧΗΣ ΚΟΛΙΑΣ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΤΣΑΚΙΩΤΗΣ – ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΒΑΝΟΣ – ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΟΠΗΣ – ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ, Ιστορική έρευνα και νέες τεχνολογίες: Προβληματισμοί και προκλήσεις με αφορμή την προσδιάστατη αποτύπωση του πύργου της Ουρανούπολης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια πρώτη αποτίμηση: Χρήστος Λούκος, Αλεξάνδρα Σπρίνη, Έλλη Δρούλια ως Γεωργία Γιάτση, Παναγιώτης Ελ Γκεντί, Δημήτρης Αγγελής-Δημάκης, Υβόν Κοσμά, Χρήστος Δεσύλλας

38

ΑΘΗΝΑ 2021

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΡΑΝΤΗ ΑΡΧΙΓΕΝΟΥΣ

ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ

doi: [10.12681/mnimon.38228](https://doi.org/10.12681/mnimon.38228)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΑΖΗ Μ. Φ. (2024). ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΡΑΝΤΗ ΑΡΧΙΓΕΝΟΥΣ. *Μνήμων*, 38(38), 133–155. <https://doi.org/10.12681/mnimon.38228>

ΜΑΡΙΑΝΘΗ Φ. ΠΑΛΑΖΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΥΓΙΕΙΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΡΑΝΤΗ ΑΡΧΙΓΕΝΟΥΣ*

Ο Σαράντης Αρχιγένης (1809-1873), γιατρός και καθηγητής της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Σχολής στην Κωνσταντινούπολη για τριάντα χρόνια, ειδικεύτηκε στην ιατρική στο Παρίσι και σε άλλες ευρωπαϊκές πόλεις. Συγκεκριμένα, το 1834 ταξίδεψε στο Παρίσι, για να σπουδάσει ιατρική, έχοντας προηγουμένως εργαστεί ως δάσκαλος, για να υποστηρίξει οικονομικά τις σπουδές του.¹ Δεν είχε λάβει υποτροφία, όπως υποστηρίζουν ορισμένες πηγές,² έως την οθωμανική πολιτική μεταρρύθμιση, οι υποτροφίες του οθωμανικού κράτους ήταν περιορισμένες μόνο σε μουσουλμάνους, όπως και οι ιατρικές σπουδές στο εσωτερικό (ως το 1841³ ή

---

* Η παρούσα έρευνα συγχρηματοδοτείται από την Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο) μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», στο πλαίσιο της Πράξης «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών – Β΄ Κύκλος» (MIS-5033021), που υλοποιεί το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ). Μια πρώτη εκδοχή του άρθρου αυτού παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο «200 Χρόνια Νεότερης Ελληνικής Ιατρικής», που διοργανώθηκε στην Αθήνα, στις 23-24 Σεπτεμβρίου 2021, από το Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής και Ιατρικής Ηθικής της Ιατρικής Σχολής του ΕΚΠΑ, με την υποστήριξη της «Πρωτοβουλίας 1821-2021».

1. Σταύρος Ι. Βουτυράς κ.ά., *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας διαλαμβάνον περίληψιν της ιστορίας, φυσικήν και πολιτικήν χωρογραφίαν, τους βίους των μεγάλων ανδρών, τους μύθους και τας παραδόσεις πάντων των εθνών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του νυν*, τ. Α', Κωνσταντινούπολις, Ι. Α. Βρεττός, 1869, σ. 713.

2. Rifat Vedat Yildirim – Yesim Isil Ulman, «A Look at the Ottoman Social and Medical Modernization Through the Life of Dr. Servicen», *Bulgarian Historical Review / Revue Bulgare d'Histoire* 3-4 (2013), σ. 142.

3. Nuran Yildirim, *A View of the History of the Istanbul Faculty of Medicine*, μτφρ. İnanç Özekmekçi, T.C. Istanbul University, Istanbul Faculty of Medicine, Κωνσταντινούπολη 2010, σ. 274-307.

1840).⁴ Η επικοινωνία, ωστόσο, με την Ευρώπη, για την εθνοθηρησκευτική κοινότητα στην οποία ανήκε, δεν είχε διακοπεί ποτέ, παρά τις αμφίσημες στάσεις των ορθοδόξων απέναντι στη Δύση, στα χρόνια πριν και κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού.⁵ Επίσης, η παρουσία του εκεί συνέπεσε με τη μόνιμη παραμονή οθωμανών διπλωματών στο Παρίσι, χάρη στην εξωστρεφή οθωμανική πολιτική.⁶ Έτσι, όταν ο Αρχιγένης, που άρχισε τις ιατρικές του σπουδές το ακαδημαϊκό έτος 1835/1836,⁷ βρέθηκε σε οικονομική ανάγκη, κατέφυγε στην οθωμανική Πρεσβεία.⁸ Εκεί γνώρισε τον τότε πρέσβη Mustafa Resit Paşa, λίγο πριν ο τελευταίος αναδειχθεί σε κορυφαία προσωπικότητα του πολιτικού εκσυγχρονισμού (1839), ο οποίος και του εξασφάλισε τη διαμονή στην Πρεσβεία και επαρκή υποτροφία, υπό τον όρο να προσφέρει, μετά το τέλος των σπουδών του, τις επιστημονικές του υπηρεσίες στο οθωμανικό κράτος.⁹ Πράγματι το 1843 διορίστηκε καθηγητής στην Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή.¹⁰ Έως τότε,

4. Ekmeleddin Ihsanoglu, «Ottoman Science: The Last Episode in Islamic Scientific Tradition and the Beginning of European Scientific Tradition», F. Günergun – E. Ihsanoglu – A. Djebbar (επιμ.), *Science, Technology and Industry in the Ottoman World, Proceedings of the XXth International Congress of History of Science, Liège 20-26 July 1997*, τ. VI, Turnhout, Brepols Publishers, 2000, σ. 34.

5. Ioannis K. Hassiotis, «From the “Reffleding” to the “Illumination of the Nation”: Aspects of Political Ideology in the Greek Church under Ottoman Domination», *Balkan Studies*, τ. 46, αρ. 1 (1999), σ. 50-52· Paschalis M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution. The making of Modern Greece*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης – Λονδίνο, Harvard University Press, 2013, σ. 298.

6. Bernard Lewis, *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*, Λονδίνο, Phoenix, 2002, σ. 47-49.

7. Archivio di Stato di Pisa / Univ. di Pisa 2° vers. D.I 86 c. 725-729 (5 πιστοποιητικά σπουδών, 1835/1836).

8. Από το 1837 τα πιστοποιητικά σπουδών του φέρουν, δίπλα στις γαλλικές σφραγίδες, τη σφραγίδα της οθωμανικής Πρεσβείας μαζί με γραπτή επιβεβαίωση, βλ. Archivio di Stato di Pisa / Univ. di Pisa 2° vers. D.I 86 c. 730-736 (7 πιστοποιητικά σπουδών, 1836/1837).

9. Γεώργιος Ε. Σεργιάδης, *Ύμνοι Εκκλησιαστικοί τω εν ιατροίς αοιδίμω Σαράντη τω Αρχιγένη τω εξ Επιβατών*, επιμ. Κ. Βέικου-Σεραμέτη, ανάπτυξη, μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κομοτηνή 1981 [1882], σ. 174· Σ. Ι. Βουτυράς, *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, ό.π., σ. 713· Mehmet Erdem Özgür – Hamdi Genç, «An Ottoman Classical Political Economist: Sarantis Archigenes and His *Tasarrufat-ı Mülkiye*», *Middle Eastern Studies*, τ. 47, αρ. 2 (2011), σ. 331.

10. Yeşim Işıl Ülman, *Galatasary Tibbiyesi. Tibbiye’de Modernleşmenin Başlangıcı* [Ιατρική Σχολή Galatasaray. Η Έναρξη του Ιατρικού Εκσυγχρονισμού], İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2017, σ. 211· M. Erdem

με επίκεντρο των σπουδών του το Παρίσι, όπου έλαβε τον τίτλο του *Αξιωματικού της Υγίας* [sic] και εκπόνησε τη διατριβή του, έχοντας στο ενδιαμέσο λάβει τον τίτλο του *Προλόγου της Ιατρικής και Φιλοσοφίας* από το Πανεπιστήμιο της Πίζας,¹¹ διεύρυνε τους ιατρικούς του ορίζοντες επισκεπτόμενος και άλλες ευρωπαϊκές ιατρικές σχολές και νοσοκομεία (Λονδίνο, Βρυξέλλες, Χάγη, Βιέννη).¹² Παράλληλα, δημοσίευσε άρθρα και εξέδωσε το κύριο επιστημονικό του έργο.

Την περίοδο εκείνη, η Ιατρική Σχολή του Παρισιού καθόριζε τους όρους άσκησης της ιατρικής επιστήμης και, παρά την έμφαση στην παρατήρηση και όχι στη θεραπεία, που ήταν η συνολική αδυναμία της ιατρικής της εποχής, η Σχολή αυτή θεωρείται ότι ενσαρκώνει τη μετάβαση από την ιατρική των μεσαιωνικών χρόνων σε εκείνη των νεωτερικών (1794-1848).¹³ Η σύμπραξη φιλοσοφικών, θεσμικών και πολιτικών λόγων οδήγησαν σε μια νέα επιστημολογία που κατάφερε να αντικαταστήσει την κυρίαρχη ως τότε «ιατρική της βιβλιοθήκης», τη μελέτη δηλαδή αρχαίων συγγραμμάτων στις βιβλιοθήκες, και να επανασυστήσει την ιπποκράτεια ιατρική ως κλινική ιατρική. Πιο συγκεκριμένα, η φιλοσοφική θεωρία της αισθησιαρχίας του John Lock, σύμφωνα με την οποία η γνώση προέρχεται από την παρατήρηση μέσω των αισθήσεων (sensualism), θα επηρεάσει, μεταξύ άλλων, τον γιατρό και διοικητή των νοσοκομείων του Παρισιού Pierre Cabanis (1757-1808), με αποτέλεσμα τα νοσοκομεία να αποτελέσουν τη θεσμική βάση για την εφαρμογή της νέας

Özgür – H. Genç, «An Ottoman Classical Political Economist», *ό.π.*, σ. 330-331.

11. Για τους τίτλους, βλ. Archivio di Stato di Pisa / Università di Pisa, 2° vers. D.I 86 c. 723/19.10.1839, 724/S. 24.10.1839 και Dottorati, D.II.10. f. 39r, από όπου έλαβε τον τίτλο υποβαλλόμενος μόνο στην τελική εξέταση, αφού προηγουμένως είχε καταθέσει τα πιστοποιητικά σπουδών του από την Ιατρική Σχολή του Παρισιού. Βλ., επίσης, Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. 2, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1989-1994, σ. 444. Για την αντιστοίχιση των τίτλων με τους σημερινούς των πτυχιακών και μεταπτυχιακών σπουδών, βλ. Θανάσης Καράβατος, «Ολίγα τινά ...περί διδασκτόρων», *Ο Αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/ολίγα-τινά-περί-διδασκτόρων>. Για τον τίτλο του διδάκτορα, βλ. Archives Nationales France / archives1 (Εισήγηση για την απονομή του διδακτορικού διπλώματος στην ιατρική) και Jean Marie Mouthon, *Les Grecs, Docteurs en médecine a la Faculté de Paris au XIXe siècle*, Châtillon 2016, σ. 20, <https://www.biusante.parisdescartes.fr/ressources/pdf/histmed-asclepiades-pdf-mouthon-2016.pdf>.

12. Σ. Ι. Βουτυράς, *Λεξικόν Ιστορίας και Γεωγραφίας*, *ό.π.*, σ. 713.

13. Frank M. Snowden, *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, Νιου Χέιβεν – Λονδίνο, Yale University Press, 2020, σ. 182-183.

ιατρικής. Υπό την επίδραση δε του πολιτικού παράγοντα, δηλαδή της Γαλλικής Επανάστασης, τα νοσοκομεία μεταρρυθμίζονται από φιλανθρωπικούς χώρους προστασίας ορφανών, απόρων και ασθενών σε χώρους παρατήρησης ασθενών και μαθητείας φοιτητών της Ιατρικής Σχολής (applied sensualism). Έτσι, το Παρίσι καθίσταται, κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, η *Μέκκα* της ιατρικής¹⁴ και, με τη συμβολή της τελευταίας, η πανεπιστημιακή πρωτεύουσα της Ευρώπης.¹⁵

Την ίδια περίοδο, στο Παρίσι είχε αναπτυχθεί και ένα ισχυρό κίνημα υγιεινής ή προληπτικής ιατρικής, που διάνυε την ώριμη φάση του¹⁶ και επηρέασε τον Αρχιγένη. Το κίνημα υγιεινής, που θεωρήθηκε ότι αντιστάθμιζε την αδυναμία της κλινικής ιατρικής στον θεραπευτικό τομέα,¹⁷ πυροδοτήθηκε από τα κοινωνικά ζητήματα που αντιμετώπιζε το Παρίσι, η μεγαλύτερη πόλη της Ευρώπης μετά το Λονδίνο αλλά πιο πυκνοκατοικημένη από αυτό, λόγω της εκβιομηχάνισης και της ταχείας αστικοποίησης: φτώχεια, κοινωνική ανισότητα, ακατάλληλες συνθήκες εργασίας, στέγαση, απορρίμματα, ασθένειες, πορνεία, έγκλημα.¹⁸ Στην επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων σημαντικό ρόλο έπαιξε η διασταύρωση της ιατρικής με την κοινωνική σκέψη, που εκείνη την περίοδο ήταν περισσότερο ανεπτυγμένη στη Γαλλία από διακεκριμένους επιστήμονες (Saint-Simon, Comte, J. B. Say, Sismondi κ.ά.), με αποτέλεσμα να κινητοποιηθούν δραστήριες προσωπικότητες και των δύο πεδίων που αλληλοεπηρεάστηκαν. Ο Saint-Simon, για παράδειγμα, συλλαμβάνει την κοινωνία ως ζωντανό οργανισμό και υιοθετεί τη φυσιολογία ως βάση της κοινωνικής επιστήμης, ενώ γιατροί όπως ο Villermé χρησιμοποιούν μαθηματικές και στατιστικές μεθόδους.¹⁹ Ο Αρχιγένης ήταν ένας από τους εκπαιδευόμενους γιατρούς που δέχθηκαν την επίδραση της κοινωνικής

14. Στο ίδιο, σ. 180.

15. Pierre Moulinier, *Les étudiants étrangers à Paris au XIXe siècle: Migrations et formation des élites. Nouvelle édition* [online], Pεν, Presses Universitaires de Rennes, 2012, σ. 122.

16. Ann F. La Berge, *Mission and Method: The Early Nineteenth-Century French Public Health Movement*, Νέα Υόρκη, Cambridge University Press, 1992, σ. 25-26.

17. Erwin H. Ackerknecht, «Hygiene in France, 1815-1848», *Bulletin of the History of Medicine*, τ. 22, αρ. 2 (1948), σ. 144.

18. Peter Soppelsa, *The Fragility of Modernity: Infrastructure and Everyday Life in Paris, 1870-1914*, διδ. διατριβή, The University of Michigan, 2009, σ. 41-42, https://www.researchgate.net/publication/30863019_The_Fragility_of_Modernity_Infrastructure_and_Everyday_Life_in_Paris_1870-1914.

19. E. H. Ackerknecht, «Hygiene in France», *ό.π.*, σ. 143-144.

επιστήμης. Φρόντισε να παρακολουθήσει τα μαθήματα πολιτικής οικονομίας του Pellegrino Rossi, που είχε διαδεχθεί τον J. B. Say στην έδρα της πολιτικής οικονομίας στο Κολλέγιο της Γαλλίας. Αργότερα, μάλιστα, ως καθηγητής της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Σχολής έγραψε και εγχειρίδιο στα γαλλικά («Économique Politique»), για να συνοδεύσει το μάθημα πολιτικής οικονομίας, που δίδαξε στο πλαίσιο των φιλοσοφικών μαθημάτων που εισήγαγε η Σχολή. Το εγχειρίδιο θεωρείται το πρώτο που έλαβε υπόψη του τις οθωμανικές κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.²⁰

Δομή και περιεχόμενο των συγγραμμάτων – η παράδοση των βιβλίων υγιεινής

Το κίνημα υγιεινής ήταν περιορισμένο στο Παρίσι. Ο περιορισμός αυτός οδήγησε τον ιστορικό της ιατρικής Frank Snowden να θεωρήσει τη μεταλαμπάδευσή του στην Αγγλία ως την πιο σημαντική του συνέπεια, γιατί εκεί εφαρμόστηκε ένα πιο συστηματικό και εκτεταμένο πρόγραμμα υγιεινής.²¹ Το Παρίσι όμως, που ήταν ηγέτιδα δύναμη στην κλινική ιατρική, κατά τον επίσης ιστορικό της ιατρικής Erwin H. Ackerknecht, ήταν επίσης ηγέτιδα δύναμη και στην προληπτική ιατρική, λόγω της υγειονομικής μεταρρύθμισης που εφαρμόστηκε σε δημόσια ιδρύματα αλλά και λόγω της ποσότητας και της ποιότητας των συγγραμμάτων για την υγιεινή.²² Ανάμεσα στα συγγράμματα υγιεινής που εκδόθηκαν τότε στο Παρίσι, ήταν και δύο του Αρχιγένους. Πρόκειται ουσιαστικά για το ίδιο έργο, που εκδίδεται σε δύο γλώσσες: στην ελληνική, με τίτλο: *Υγιονομία ήτοι Κανόνες προς Διατήρησιν της Υγίας*,²³ και στη γαλλική: στο δεύτερο προσδιορίζεται, στον τίτλο, και το κοινό στο οποίο απευθύνεται το σύγγραμμα: *Hygionomie, ou Règles pour se conserver en bonne santé: à*

20. Σώζεται μόνο η μετάφρασή του στην οθωμανική τουρκική, βλ. Hamdi Genç – M. Erdem Özgür, «Osmanlı İmparatorluğu'nda politik iktisadi düşüncenin evrimine kısa bir bakış» [Μια σύντομη επισκόπηση της εξέλιξης της πολιτικής οικονομικής σχέψης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία], Hamdi Genç – M. Erdem Özgür (επιμ.), *Serandi Arşizen, Tasarrufât-ı Mülkiye: Osmanlı'da Bir Politik İktisad Kitabı* [Σαράντης Αρχιγένους, *Tasarrufât-ı Mülkiye: Ένα βιβλίο Πολιτικής Οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*], Κωνσταντινούπολη, Kitabevi, 2011, σ. IX-XLVI.

21. F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 184-186.

22. E. H. Ackerknecht, «Hygiene in France», ό.π., σ. 118.

23. Εν Παρισίοις, παρά τω Συγγραφέι, εν τη Πρεσβεία της Υψηλής Πύλης, εν τω τυπογραφείω του Φιρμίνου Διδότου, 1841.

*l'usage des habitants de L'Empire Ottoman.*²⁴ Η έκδοση και των δύο συγγραμμάτων έγινε το 1841 στο τυπογραφείο του ελληνιστή και φιλέλληνα Φιρμίνου Διδότου ή, όπως αναγράφεται στη γαλλική εκδοχή, των αδελφών Διδότου. Οι λόγοι που υπαγόρευσαν την έκδοση των συγγραμμάτων κατά το ίδιο έτος, προσεγγίζονται κατά την ανάπτυξη του θέματος. Η *Υγιονομία* εκτείνεται σε 245 σελίδες, ενώ η *Hygionomie* σε 248· η δεύτερη περιλαμβάνει και αφιέρωση στον σουλτάνο Abdul Medjid Khan, στην οθωμανική τουρκική και τη γαλλική.²⁵ Στην αφιέρωση ο συγγραφέας αναφέρεται στην έκδοση και των δύο συγγραμμάτων, χωρίς να διασαφηνίζει αν προηγήθηκε κάποιο από τα δύο. Πιθανότατα όμως προηγήθηκε η έκδοση του ελληνικού συγγράμματος και ακολούθησε εκείνη του γαλλικού, γιατί στο δεύτερο ο συγγραφέας πρόσθεσε ακόμη δύο πηγές, οι οποίες αναφέρονται παρακάτω, στην εξέταση της πρόσληψης των συγγραμμάτων. Εκτός από τον τίτλο και την αφιέρωση στον σουλτάνο, τα δύο συγγράμματα διαφοροποιούνται και στο Προοίμιο· η απήχηση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι εντονότερη στο Προοίμιο του ελληνικού συγγράμματος, όπως θα φανεί στη συνέχεια. Κατά τα λοιπά, έχουν παρόμοια δομή και περιεχόμενο (ως προς την αξία του μέτρου), που ακολουθούν τη μακρά παράδοση των βιβλίων υγιεινής.

Η δομή του έργου περιλαμβάνει, εκτός από το Προοίμιο, εννέα κεφάλαια (επτά στο γαλλικό, γιατί δεν αριθμούνται τα δύο τελευταία), τα οποία καλύπτουν όλες τις εκφάνσεις του βίου, καθώς η ασθένεια αντιμετωπίζεται ως ολιστικό φαινόμενο κατά την προ-μικροβιολογική περίοδο.²⁶ Το πρώτο κεφάλαιο αφορά στις τέσσερις κράσεις και τα επόμενα έξι στους παράγοντες που μπορούσαν να επιταχύνουν ή να αποτρέψουν την εμφάνιση ασθένειας, ή ακόμη να μην επενεργήσουν προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Οι έξι παράγοντες, γνωστοί ως μη φυσικοί (non-natural), σύμφωνα με τον ιατρικό λόγο που συστηματοποιήθηκε από τον Γαληνό, ήταν σε ισχύ κατά την προαναφερθείσα περίοδο, όταν δηλαδή η υγεία αντικατόπτριζε τη φυσική κατάσταση (natural) και η ασθένεια την αφύσικη (unnatural).²⁷ Οι παράγοντες αυτοί συμπεριλήφθηκαν από τον

24. Paris, Chez l'auteur, a l'ambassade Ottomane, Typographie de Firmin Didot Frères, 1841.

25. Από τυπογραφικές αβλεψίες, στην *Υγιονομία* μετά τη σ. 166 παρεμβάλλονται προηγούμενες σελίδες (152-165), ενώ στην *Hygionomie* μεταξύ της σ. 12 και 13 παρεμβάλλονται οι τέσσερις σελίδες του Προοιμίου.

26. F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 19, 25-26.

27. Juul Agerholm, *The Sex Res Non Naturales and the Regimen of Health: On the Contemporary Relevance of the History of Ideas of Dietetics*, Paper presented

Αρχιγένη με μια ουσιώδη διαφοροποίηση: αντί των παθών της ψυχής, τα οποία όμως υπεισέρχονται στην εξέταση των επιμέρους κεφαλαίων, δόθηκε έμφαση στην ανατροφή των παιδιών. Οι υπόλοιποι παράγοντες ήταν ο αέρας, οι τροφές και τα ποτά, η κίνηση και η ανάπαυση, ο ύπνος και η αγρυπνία, και οι εκκρίσεις. Τα συγγράμματα ολοκληρώνονται με τα κεφάλαια για την υγεία των στρατιωτών και την πανώλη.

Η συνοφασμένη με την προαναφερθείσα θεώρηση της υγείας και της ασθένειας αξία της εγκράτειας και του μέτρου στη φυσική και ηθική ζωή²⁸ αποτελεί την κυρίαρχη αξία στην ανάπτυξη του περιεχομένου. Η μέτρια χρήση²⁹ / *usage modéré*³⁰ προτάσσεται στην εναρκτήρια πρόταση του Προοιμίου, σε αντιπαράθεση με την κατάχρηση και με την επισήμανση ότι η εφαρμογή της απαιτεί τη γνώση για την επιλογή μεταξύ των δύο. Επίσης σχολιάζεται ως ένας από τους τρόπους πρόληψης ασθενειών, μαζί με την άσκηση του σώματος και τη γνώση των προδιαθέσεων μας,³¹ και επανέρχεται κατά την εξέταση όλων των κεφαλαίων.

Συνοπτικά, το περιεχόμενο συνίσταται σε οδηγίες ατομικής υγιεινής με παρεμβαλλόμενες συστάσεις δημόσιας υγιεινής προς τους διοικούντες. Οι υποδείξεις ατομικής υγιεινής αφορούν στην πρόληψη των ασθενειών, στην αντιμετώπισή τους, όταν εμφανιστούν, και στην ανεύρεση έμπιστου γιατρού. Οι τρόποι πρόληψης, που αντιστοιχούν στις δύο πηγές ασθενειών, την αιτία που τις προκαλεί και την κατάσταση του σώματος, είναι, για την πρώτη, η άσκηση του μέτρου και η γνωριμία, με τη βοήθεια γιατρού, των προδιαθέσεων που προκαλούν ασθένειες, και για τη δεύτερη η σωματική άσκηση και ο ελαφρύς ρουχισμός. Το σημαντικότερο όμως είναι να μην ακολουθούμε «πάντοτε απαρασαλεύτως τους νόμους της υγιεινής» και να συνηθίσουμε το σώμα μας «νείοτε» να τους παραβαίνει: «μικραί τινες παραβάσεις των νόμων της υγιεινής ημπορούν όχι μόνον

---

at Conference on Body, Public Health & Social Theory København, Denmark, 2013, σ. 6-8, https://www.ucviden.dk/ws/portalfiles/portal/107144572/Agerholm_F.J._2013_The_Sex_Res_Non_Naturales_and_the_Regimen_of_Health_On_the_Contemporary_Relevance_of_the_History_of_Ideas_of_Dietetics.pdf. Βλ. και F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 20.

28. J. Agerholm, *The Sex Res*, ό.π., σ. 8. Βλ. και F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 20.

29. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 1.

30. S. Archigènes, *Hygionomie*, ό.π., σ. 1.

31. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 7-9. Οι παραπομπές στη γαλλική έκδοση θα γίνονται εφόσον υπάρχουν διαφορές από την ελληνική ή για να αναφερθεί κάποιος όρος στη γαλλική γλώσσα.

να μη βλάψουν αλλά μάλιστα και να είναι ωφέλιμοι), γιατί καθιστούν το σώμα «ελεύθερον από την συνήθειαν της μονοειδούς ζωής».³² Για την αντιμετώπιση των ασθενειών συνίσταται η αποφυγή της λήψης φαρμάκων «χωρίς ανάγκην κατεπείγουσαν» και των συχνών τότε καθάρσιων και φλεβοτομιών, και η αντιμετώπιση της ασθένειας αμέσως μετά την εμφάνιση συμπτωμάτων με «αυστηροτάτην εγκράτειαν» σε φαγητό και ποτό.³³ Όσο για την ανεύρεση έμπιστου γιατρού, συστήνεται η οικοδόμησις εμπιστοσύνης με έναν γιατρό, ο οποίος πρέπει να διακρίνεται για την ηθική του και, ει δυνατόν, να «συναριθμείται μεταξύ των φίλων μας».³⁴

Από το Προοίμιο ως το τελευταίο κεφάλαιο υπάρχουν συστάσεις προς τους διοικούντες, οι οποίες αφορούν σε όλο το φάσμα της δημόσιας υγιεινής, από την εκπαίδευση ως την αντιμετώπιση της πανώλης, με κατασκευαστικές οδηγίες, όταν πρόκειται για κτηριακές ή άλλες κατασκευές. Συνοπτικά, γίνονται συστάσεις για: τη χρήση συγγραμμάτων υγιεινής στα σχολεία,³⁵ την ίδρυση «καταστημάτων» πρώτων βοηθειών και την πρόβλεψη ανταμοιβής («μεγαλοπρεπώς») όσων προσφέρουν βοήθεια στον πάσχοντα και τιμωρίας όσων επιδεικνύουν αμέλεια,³⁶ την κατασκευή ευρύχωρων και ευάερων φυλακών και νοσοκομείων,³⁷ τη σωστή θέση κοιμητηρίων, υπονόμων, δρόμων και τουαλετών, τον πολλαπλασιασμό κρηνών και την αποξήρανση βάλτων,³⁸ τη λήψη μέτρων για τον περιορισμό της χρήσης οινοπνευματωδών ποτών,³⁹ την απαγόρευση πώλησης αρσενικού, του πιο ισχυρού δηλητηρίου, σε καταστήματα τροφίμων,⁴⁰ αλλά και τη διδασκαλία στα σχολεία των πιο ισχυρών δηλητηρίων, ή τουλάχιστον εκείνων που ενδημούν σε κάθε τόπο.⁴¹ Σε περιπτώσεις πανώλης, τονίζεται το χρέος της ανώτατης διοίκησης να προσφέρει «αμέσως τροφάς εν αφθονία, ιατρικά και χρήματα»⁴² και να διατηρήσει τον κοινωνικό δεσμό, τον οποίο διαλύει ο φόβος.⁴³

32. Στο ίδιο, σ. 5-7.

33. Στο ίδιο, σ. 17-18.

34. Στο ίδιο, σ. 19-24.

35. Στο ίδιο, σ. 3.

36. Στο ίδιο, σ. 26.

37. Στο ίδιο, σ. 48.

38. Στο ίδιο, σ. 49-53.

39. Στο ίδιο, σ. 86-87.

40. Στο ίδιο, σ. 102.

41. Στο ίδιο, σ. 105.

42. Στο ίδιο, σ. 234.

43. Στο ίδιο, σ. 232.

Επιστημονικός πατριωτισμός και κοινωνική συνοχή

Κίνητρο της συγγραφής υπήρξε η μετάδοση της επιστημονικής ιατρικής γνώσης που είχε κατακτήσει ο συγγραφέας σπουδάζοντας στην Ευρώπη, ώστε η γνώση αυτή να φανεί χρήσιμη στην πατρίδα, με το σκεπτικό ότι τα «αλλόγλωσσα διπλώματα» μπορεί να επιβεβαιώνουν μεν την κατακτημένη γνώση, αλλά δεν μπορούν να την μεταδώσουν⁴⁴ ή, όπως γράφει στη γαλλική εκδοχή, η μετάδοση καθίσταται το αδιαμφισβήτητο δίπλωμα της ωφέλειας προς την πατρίδα (*patrie*).⁴⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται με την έννοια του έθνους⁴⁶ και υποδηλώνει, στην ελληνική έκδοση, τους «ομογενείς και συμπατριώτας»⁴⁷ και στη γαλλική τους *συμπατριώτες και συμπολίτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* («*compatriotes et concitoyens*»).⁴⁸ Το σκεπτικό με το οποίο ο Αρχιγέννης αποδίδει σημασία στη μετάδοση των νέων επιστημονικών γνώσεων, απηχεί –εμφανέστερα στο ελληνικό σύγγραμμα– την άποψη του λογίου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Γρηγόριου Ζαλίκογλου (1776[;]-1827) για την υποχρέωση εκείνων που σπούδαζαν στην Ευρώπη να γράφουν στη μητρική γλώσσα τους: την άποψη αυτή διατύπωσε στον πρόλογο του γαλλοελληνικού λεξικού που συνέταξε το 1809,⁴⁹ και άσκησε επίδραση στην εποχή του.⁵⁰ Η μετάδοση των νέων επιστημονικών γνώσεων προς όφελος της πατρίδας δεν ήταν στόχευση μόνο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού αλλά και της οθωμανικής μεταρρυθμιστικής κίνησης. Εξετάζεται, λοιπόν, το κύριο περιεχόμενο των νέων επιστημονικών γνώσεων που επιδίωξε να μεταδώσει ο Αρχιγέννης, σε συνάρτηση με εκείνο των αντίστοιχων στοχεύσεων των δύο κινήματων.

Το κύριο περιεχόμενο των νέων γνώσεων έγκειται στην απελευθέρωση από την αμάθεια και τις δεισιδαιμονίες, και στην προσέγγιση της ασθένειας με τρόπο ώστε να μην αποδίδονται σε ανορθολογικά αίτια συμπτώματα

44. Στο ίδιο, σ. 3.

45. S. Archigénès, *Hygionomie*, ό.π., σ. 3.

46. Michalis Sotiropoulos – Antonis Hadjikyriacou, «Patris, Ethnos, and Demos: Representation and Political Participation in the Greek World», Joanna Innes – Mark Philp (επιμ.), *Re-imagining Democracy in the Mediterranean, 1780-1860*, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2018, σ. 101.

47. Σ. Αρχιγέννης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 1.

48. S. Archigénès, *Hygionomie*, ό.π., σ. 1.

49. Γρηγόριος Γ. Ζαλίκογλου, *Λεξικόν της Γαλλικής γλώσσης – Dictionnaire François-Grec*, εν Παρισίοις, παρά τυπογράφω I. M. Εβεράρτω, 1809.

50. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Εκδοτική Ερμής, 1977, σ. 102.

που προέρχονται από την απουσία καθαριότητας,⁵¹ την κακή διατροφή κ.ά.⁵² Έγκειται, επίσης, στην απαλλαγή από τους εμπειρικούς γιατρούς, «επειδή προτιμούν τα οικεία συμφέροντα από την ζωή και την υγίαν των άλλων»,⁵³ για την προαγωγή της επιστημονικής ιατρικής και την πνευματική ανόρθωση της πατρίδας. Από αυτήν την άποψη, ο στόχος του συγγραφέα δεν διαφέρει από τους στόχους της επονομαζόμενης «γενιάς του Διαφωτισμού» ή της «γενιάς της Κεντρικής Ευρώπης και της Γαλλίας».⁵⁴ Αλλά η πνευματική ανόρθωση στην οποία στοχεύει, δεν δικαιολογεί την επανάσταση. Αντίθετα από τη γενιά που είναι επηρεασμένη από τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία αντιμετώπιζε την επιστήμη ως εργαλείο απελευθέρωσης από προκαταλήψεις, που μπορεί να υπηρετήσει και το ιδεώδες της εθνικής επανάστασης,⁵⁵ ο Αρχιγένης αποστρέφεται την επανάσταση. Είναι σαφές γι' αυτό, όταν αποδίδει στον έγγαμο βίο την ατομική και δημόσια ευδαιμονία, και στην αγαμία και τον πολλαπλασιασμό νόθων παιδιών την υπόθαλψη δημοσίων ταραχών και επαναστάσεων. Η μοναξιά που βιώνει ο άγαμος, γεννά την επιθυμία («νεωτερισμών») που μπορεί να οδηγήσουν σε «δημοσίους ταραχές» και («επαναστάσεις»), όπως η αύξηση των νόθων παιδιών αυξάνει («τα σπέρματα της διαφθοράς και επαναστάσεως»). Αντιθέτως, με τον γάμο το αίσθημα της εξάρτησης από άλλο άτομο συνηθίζει τους ανθρώπους να υποτάσσονται στους νόμους, η κάλυψη των οικογενειακών αναγκών εμπνέει φιλοπονία και τάξη, ενώ η απόκτηση τέκνων υποχρεώνει τον έγγαμο να είναι «πιστός στην επικράτεια».⁵⁶ Η πολιτική αυτή διάσταση στον ιατρικό λόγο δεν είναι παρά έκφραση της σταδιακής υποχώρησης του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που σημειώνεται μετεπαναστατικά (παρέμεινε ζωντανός στις συνταγματικές διεκδικήσεις). Η αναζωπύρωση του θρησκευτικού συντηρητισμού και ο αναπροσανατολισμός του (φιλελεύθερου) εθνικισμού προς τον αλυτρωτισμό έφεραν στο προσκήνιο το ιδεώδες της ενότητας, για να εξυπηρετήσει τους σκοπούς του απολυταρχικού καθεστώτος ενάντια σε φιλελεύθερες πιέσεις για συνταγματισμό και σε φυγόκεντρες τάσεις παγιωμένων συμφερόντων.⁵⁷

51. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 198.

52. Στο ίδιο, σ. 105.

53. Στο ίδιο, σ. 5, 21.

54. Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Η Βαλκανική Χερσόνησος», Michel Blay – Ευθύμιος Νικολαΐδης (επιμ.), *Η Ευρώπη των Επιστημών*, μτφρ. Ελευθερία Ζέη, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 427-429.

55. Στο ίδιο, σ. 427-429.

56. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 176-177.

57. P. M. Kitromilides, *Enlightenment and Revolution*, ό.π., σ. 322-335.

Στη μετάδοση της επιστήμης προς όφελος της «πατρίδας» και για την κοινωνική συνοχή δίνει έμφαση και η νέα οθωμανική ελίτ με τις μεταρρυθμίσεις. Η νέα ελίτ, που απέκτησε σημαντική δύναμη χάρη στη γνώση ευρωπαϊκών γλωσσών ή/και από την εμπειρία των εκπροσώπων της ως πρέσβειων και γραφειοκρατών στην Ευρώπη,⁵⁸ ανέλαβε το έργο του εκσυγχρονισμού με στρατιωτικές, οικονομικές και νομικές μεταρρυθμίσεις, κατά το παράδειγμα των ευρωπαϊκών χωρών. Μια διάσταση των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων ήταν και η καλλιέργεια κοινής οθωμανικής ταυτότητας ενάντια στις περιορισμένες διακοινοτικές σχέσεις των εθνοθρησκευτικών κοινοτήτων.⁵⁹ Η καλλιέργεια κοινής οθωμανικής ταυτότητας ήρθε στο προσκήνιο με το Αυτοκρατορικό Διάταγμα του 1839 και τη διακήρυξη της ισονομίας μουσουλμανικών και μη πληθυσμών, με σκοπό να ενοποιήσει τους διαφορετικούς –από την άποψη των θρησκευτικών δογμάτων και εθνικών ταυτοτήτων– πληθυσμούς, για να κρατήσει την Αυτοκρατορία ακέραιη. Στο πλαίσιο αυτό, η επιστήμη αποτελούσε πεδίο που μπορούσε να ενοποιήσει διαφορετικούς πληθυσμούς, γιατί έδινε έμφαση στο καθήκον κάθε επιστήμονα να μεταδίδει τις γνώσεις που κατέκτησε, και στην κοινωνική συνοχή.⁶⁰ Ένα αντιπροσωπευτικό έργο της ομάδας αυτής, που χαρακτηρίστηκε μανιφέστο για την επιστήμη, ήταν η σύντομη *Πραγματεία για την Ευρώπη* (*Avrupa Risalesi*, 1840) του Mustafa Sami, ο οποίος υπήρξε αρχιγραμματέας της οθωμανικής Πρεσβείας στο Παρίσι το 1838, έτος που ζούσε εκεί και ο Αρχιγένης. Στο έργο αυτό ο συγγραφέας, αφού υπέδειξε τους λόγους υπεροχής της Ευρώπης έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αντιπαραθέτοντας την επιστήμη και τα επιτεύγματά της σε διάφορους τομείς έναντι της ποίησης, παρουσίασε την επιστήμη ως γνώση που η Αυτοκρατορία είχε περισσότερο ανάγκη, και τους νέους που κατείχαν τη γνώση αυτήν, ως αληθινούς πατριώτες και χρήσιμους υπηκόους, παροτρύνοντάς τους να την μοιραστούν.⁶¹ Από αυτήν την άποψη, τα ιατρικά έργα του Αρχιγένους, που γράφτηκαν στα

58. Mehmet Alper Yalcinkaya, «*Their Science, Our Values*»: *Science, State, and Society in the 19th Century Ottoman Empire*, διδ. διατριβή, UC San Diego Electronic Theses and Dissertations, 2010, σ. 45, <https://escholarship.org/uc/item/4vq4w5k6>.

59. Ελένη Γκαρά – Γιώργος Τζεδόπουλος, *Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Θεσμικό πλαίσιο και κοινωνικές δυναμικές*, e-book, Αθήνα, Σύσδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, σ. 239, <http://hdl.handle.net/11419/2882>.

60. M. A. Yalcinkaya, «*Their Science, Our Values*», ό.π., σ. 24-25.

61. Στο ίδιο, σ. 77-81.

γαλλικά –τη γλώσσα της νέας οθωμανικής ελίτ–⁶² και δήλωναν ότι αφορούσαν στους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, αποτελούν εφαρμογή των συστάσεών του. Εκτός από την *Hygionomie*, που απευθύνεται στους κατοίκους της Αυτοκρατορίας, ο Αρχιγένης έγραψε και το έργο *Dissertation sur la gymnastique, à l'usage de la jeunesse de l'Empire ottoman* (1843),⁶³ που απευθυνόταν στη νεολαία της Αυτοκρατορίας. Στη γαλλική εκδοχή της *Υγειονομίας*, όπως και στην ελληνική, δίνεται έμφαση στην κοινωνική συνοχή με την απόρριψη της επανάστασης και στους λόγους που συντείνουν ώστε να είναι κανείς πιστός στην επικράτεια.

Άλλες πτυχές νεωτερικότητας στα συγγράμματα

Εκτός από την προαγωγή της ιδέας της πατρίδας και του χρέους προς αυτήν, μεταξύ των νεωτερικών στοιχείων στα συγγράμματα υγιεινής του Αρχιγένους είναι ακόμη η προαγωγή της επιστημονικής ιατρικής και της σύγχρονης χυμοπαθολογίας, η σχεδόν ισότιμη αντιμετώπιση των δύο φύλων και, τέλος, η αποφυγή αντιπαράθεσης του επιστημονικού λόγου με τον θρησκευτικό.

Πρωτίστως προάγεται η άσκηση της επιστημονικής ιατρικής έναντι της παραδοσιακής, που μπορεί μεν να εμπεριείχε επιστημονική γνώση, ήταν όμως συνυφασμένη με υπερφυσικές ερμηνείες,⁶⁴ όπως αποκαλύπτει μεγάλος αριθμός χειρόγραφων κειμένων, ιατροσόφια και συνταγολόγια που αναπλήρωναν τις ανάγκες σε ιατρική περίθαλψη για μακρά περίοδο. Τα αίτια των ασθενειών αποδίδονταν σε υπερφυσικές δυνάμεις, στη θεία τιμωρία ή σε φυσικές δυνάμεις ξένες προς τον ανθρώπινο οργανισμό (σκουλήκια κ.ά.) και οι μέθοδοι θεραπείας ήταν ανάλογες, υπερφυσικές (εξορκισμοί, λιτανείες κ.λπ.) ή συναρτώμενες με το άμεσο φυσικό περιβάλλον, όπως για παράδειγμα η συνήθης φλεβοτομία με τις φάσεις της σελήνης.⁶⁵ Για τον Αρχιγένη, δεν μπορεί να ονομαστεί γιατρός κάποιος που έτυχε να γνωρίζει «μερικά ιατρικά και τας δόσεις αυτών». Αυτήν την ιδιότητα δικαιούται να επικαλείται μόνο εκείνος που γνωρίζει την επιστήμη της ιατρικής, επιστήμη σύνθετη και εκτεταμένη, που απαιτεί συστηματική μελέτη και αδιάκοπο μόχθο αλλά και συντονισμό νοητικών και αισθητικών δυνάμεων για την αντίληψη της σχέσης μεταξύ των

62. Στο ίδιο, σ. 45.

63. Paris, chez l'auteur, à l'Ambassade Ottomane, 1843.

64. F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 10.

65. Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο 15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα, Δαίδαλος – Ι. Ζαχαρόπουλος, 1991, σ. 269-274.

συμπτωμάτων και των αιτιών της ασθένειας, και τη σύσταση του κατάλληλου φαρμάκου· και το σημαντικότερο, ο ιατρός λογοδοτεί «εις κάθε στιγμήν έμπροσθεν της ιεράς συνειδήσεως, περί της ζωής την οποίαν ενεπιστεύθησαν εις τας φροντίδας του».⁶⁶

Στα συγγράμματα υγιεινής του Αρχιγένους τα αίτια των ασθενειών αποδίδονται σε προδιαθέσεις, βάσει ορισμένων παραγόντων, όπως η κληρονομικότητα, η ανατροφή, το κλίμα και ο τόπος, το ασθενέστερο όργανο, η κράση (νευρική, φλεγματική, αιματώδης και χολερική).⁶⁷ Η άποψή του εμπεριέχει τη θεωρία των κράσεων ή των χυμών (χυμοπαθολογία), τη σύσταση δηλαδή του σώματος κατ' αναλογίαν των υγρών και των στερεών στοιχείων, ανάλογα με την οποία διακρίνονται οι τέσσερις κράσεις. Η θεωρία των χυμών, που είχε τις απαρχές της στην ελληνική φυσική φιλοσοφία και τον Αριστοτέλη, βασιζόταν στην αρμονία των τεσσάρων στοιχείων του σύμπαντος (γη, νερό, αέρα, φωτιά) και των ποιοτήτων τους (ξηρό, υγρό, ζεστό, ψυχρό) με αυτά του σώματος (μαύρη χολή, φλέγμα, αίμα, κίτρινη χολή), που καθόριζαν τις αντίστοιχες κράσεις.⁶⁸ Για την ισορροπία των χυμών συνήθεις ήταν οι ιατρικές συστάσεις για χρήση καθάρσιων και φλεβοτομιών. Ο Αρχιγένης όμως συνιστούσε αποφυγή των συχνών αυτών πρακτικών, όπως προαναφέρθηκε. Δεν είναι, εξάλλου, τυχαίο ότι μία από τις πηγές του είναι και ο καθηγητής του Gabriel Andral, που αντιπροσώπευε τον συμφιλιωτικό εκλεκτικισμό (*conciliatory eclectic*) ή τη σύγχρονη χυμοπαθολογία (*humorism*), της οποίας βάση ήταν η χημική και μικροσκοπική αιματολογία.⁶⁹ Παρά τις πρόδους στη δημόσια υγεία και την ταξινόμηση των ασθενειών, η θεωρία αυτή θα επιβιώσει με διάφορες εκδοχές, μέχρι την πλήρη ανάπτυξη της χημείας και της βιολογίας.

Η αντιμετώπιση των δύο φύλων είναι σχεδόν ισότιμη· οι υποδείξεις είτε δίνονται χωρίς διαφοροποιήσεις φύλου, εφόσον δεν αφορούν βιολογικές λειτουργίες, είτε συμπεριλαμβάνουν διαφοροποιήσεις λόγω φύλου, αλλά παρεκκλίνουν από την κυρίαρχη άποψη, όπως οι υποδείξεις για τις

66. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 5.

67. Στο ίδιο, σ. 5-7, 33-39.

68. F. M. Snowden, *Epidemics and Society*, ό.π., σ. 17.

69. Pierre Huard – Marie-José Imbault-Huart, «Gabriel Andral (1797-1876)», *Revue d'histoire des sciences*, τ. 35, αρ. 2 (1982), σ. 131-153, https://www.persee.fr/doc/rhs_0151-4105_1982_num_35_2_1819. Ann La Berge – Caroline Hannaway, «Paris Medicine: Perspectives Past and Present», Caroline Hannaway – Ann La Berge (επιμ.), *Constructing Paris Medicine*, Άμστερνταμ – Ατλάντα, Editions Rodopi B. V., 1998, σ. 14.

σωματικές ασκήσεις, που περιγράφονται σαφέστερα στο πόνημά του για τη γυμναστική. Στο έργο αυτό ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι ασκήσεις πρέπει να διαφέρουν ανάλογα με το φύλο, αλλά θεωρεί *επιζήμιο λάθος* να υποβάλλονται τα κορίτσια μόνο σε παθητικές ασκήσεις.⁷⁰ Έτσι, παρεκκλίνει από την κυρίαρχη άποψη των παθητικών ασκήσεων που συνιστούσαν στα κορίτσια, από φόβο για τα αναπαραγωγικά τους όργανα. Η άποψη αυτή ήταν απόρροια της θεωρίας για τη βιολογική διαφορά των φύλων, που μετέθετε τη γυμναστική στο περιθώριο του ενδιαφέροντος της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Επρόκειτο για μια θεωρία που κυριαρχούσε ως τα τέλη του αιώνα, με εξαίρεση ορισμένες μόνο χώρες, όπως η Σουηδία.⁷¹ Οι υποδείξεις για την παρθενία και την ηλικία γάμου (είκοσι για τον άνδρα και δεκαοκτώ για τη γυναίκα) δίνονται από τον συγγραφέα, γιατί η πρόωρη ερωτική απόλαυση ήταν ενάντια στην ανάπτυξη του σώματος και την ηθική ενδυνάμωση και των δύο φύλων.⁷² Επίσης, ο «ονανισμός» ήταν, κατά τον συγγραφέα, θανατηφόρος ασθένεια και ο αυνανιζόμενος (ή η αυνανιζόμενη) *νεκρός άταφος*,⁷³ ζήτημα που απασχολεί ακόμη τους ιστορικούς, γιατί ο αυνανισμός ως βαριάς μορφής ασθένεια ήρθε στο προσκήνιο στη νεωτερική εποχή. Ως ερμηνεία προτείνεται από τον Jonathan I. Israel η αντίθεση στον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό, που πρέσβευε τη σεξουαλική απόλαυση,⁷⁴ ή/και ο έλεγχος του πληθυσμού (Thomas W. Laqueur).⁷⁵ Στον έλεγχο του πληθυσμού, μέσω του *καθωσπρεπισμού*, στόχευε και η ιδεολογία του εθνικισμού, κατά τον George L. Mosse, που μελέτησε τον εθνικισμό ως τρόπο ζωής που επηρεάζει το σύνολο της συμπεριφοράς: έθος, ήθος, εμφάνιση και σεξουαλικότητα. Σε μια *νευρική περίοδο*, κατά την οποία υποχωρούσαν οι παλιές βεβαιότητες (προσήλωση στην τοπική κοινωνία και στον θρησκευτικό παράγοντα) και έπρεπε να διαφυλαχθεί ο έλεγχος του πληθυσμού, ο εθνικισμός επέλεξε να υιοθετήσει ένα παγιωμένο μοντέλο συμπεριφοράς, που, έως τότε, χαρακτήριζε την αστική τάξη, τον *καθωσπρεπισμό*, συ-

70. S. Archigénès, *Dissertation sur la gymnastique*, ό.π., σ. 34.

71. Anne Flintoff – Sheila Scraton, «Girls and physical education», David Kirk – Doune Macdonald – Mary O’Sullivan (επιμ.), *The Handbook of Physical Education*, Λονδίνο – Καλιφόρνια – Νέα Δελχί, Sage Publications Ltd, 2006, σ. 771.

72. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 157, 174.

73. Στο ίδιο, σ. 162.

74. Jonathan I. Israel, *Enlightenment Contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipation of Man 1670-1752*, ανατύπωση, Οξφόρδη, Oxford University Press, 2013, σ. 586.

75. Thomas W. Laqueur, *Οι κατά μόνας ηδονές. Πολιτισμική ιστορία του αυνανισμού*, μτφρ. Πελαγία Μαρκέτου, Αθήνα, Νεφέλη, 2006, σ. 281.

μπεριφορά επιφανειακά ευγενική. Με τη συμπεριφορά αυτή η αστική τάξη θέλησε να διαφοροποιηθεί τόσο από την ανηθικότητα της αριστοκρατίας όσο και από την οκνηρία της κατώτερης τάξης.⁷⁶

Όσον αφορά στην εκπαίδευση, ο Αρχιγένης υποστήριξε την εκπαίδευση και για τα δύο φύλα, κατά προτίμηση στο «μέγα βιβλίο» της φύσης,⁷⁷ επηρεασμένος από τον ελβετό παιδαγωγό και μεταρρυθμιστή της εκπαίδευσης Pestalozzi.⁷⁸ μια δεκαπενταετία αργότερα, υπήρξε ο ίδιος ιδρυτής, μαζί με τη σύζυγό του, ενός από τα πρώτα παρθεναγωγεία-διδασκαλεία για κορίτσια στη γενέτειρά του.⁷⁹ Στη σύσταση όμως να αποφεύγουν οι γυναίκες την ανάγνωση «κατά πολλά» μυθιστορημάτων⁸⁰ υποδηλώνεται η ίδια ανησυχία που είχε οδηγήσει στην περιορισμένη, σε σχέση με τους άνδρες, εκπαίδευσή τους, για να συνάδει με τον περιορισμένο στον ιδιωτικό χώρο ρόλο των γυναικών ως μητέρων-παιδαγωγών.⁸¹ Ο ρόλος αυτός, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των εθνικών κρατών, εξυψώθηκε σε εκπολιτιστική αρχή του έθνους, ενώ οι γυναίκες συνέχισαν να μην υπάρχουν ως αυτόνομες υπάρξεις.⁸²

Τέλος, μια άλλη διάσταση των συγγραμμάτων υγιεινής είναι η αποφυγή της αντιπαράθεσης με τον θρησκευτικό λόγο. Όπως φάνηκε από την τοποθέτηση του Αρχιγένους ενάντια στην επανάσταση, οι απόψεις του απηχούν τον κυρίαρχο μετριοπαθή Διαφωτισμό.⁸³ Ήταν, εξάλλου, βαθιά θρησκευόμενος, όπως αποκαλύπτουν, μεταξύ άλλων, οι βιβλικές ρήσεις, που, μαζί με τις ρήσεις από την αρχαία ελληνική γραμματεία, συμπληρώνουν τους λόγους και τα επιστημονικά του έργα. Η μεγάλη σημασία που έχει για τη φυσική και ηθική υγεία η πίστη στον Θεό και η αθανασία της ψυχής αναπτύχθηκε από τον

76. George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, Νέα Υόρκη: Howard Fertig, 1985, σ. 11-16.

77. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 204.

78. S. Archigènes, *Dissertation sur la gymnastique*, ό.π., σ. 48-49.

79. Μαριάνθη Φ. Παλάζη, *Αρχιγένεια Εκπαιδευτήρια και γυναικεία διδασκαλική κινητικότητα και κοινωνικότητα: συμβολή στις διαδικασίες εκσυγχρονισμού και εθνικής συγκρότησης στο οθωμανικό και ελληνικό πολιτικό πλαίσιο 1857-1922*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πέθυμο 2019, <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/45493>.

80. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 150.

81. Rachel G. Fuchs – Victoria E. Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, Houndmills – Basingstoke – Hampshire – Νέα Υόρκη, Palgrave Macmillan, 2005, σ. 87-88.

82. Marilyn Yalom, *Η ιστορία της συζύγου*, μτφρ. Εύη Κλαδούχου, Αθήνα, Άγρα, 2012, σ. 272.

83. Για την κυριαρχία του μετριοπαθούς Διαφωτισμού και την υποβάθμιση του ριζοσπαστικού, βλ. J. I. Israel, *Enlightenment Contested*, ό.π., σ. 13 κ.ε.

Αρχιγένη εκτενώς στην ανατροφή των παιδιών. Παρόλο που δεν μπορούν να αποδειχθούν, θεωρούσε ότι μπορούσαν να διδαχθούν στα παιδιά ως αναγκαία εφόδια «εις την ευδαιμονίαν της ζωής και εις την αρετήν»,⁸⁴ απηχώντας τον Hufeland, και την κριτική φιλοσοφία,⁸⁵ σύμφωνα με την οποία η πίστη δεν βασίζεται στην εμπειρία ή το επιχείρημα, αλλά στις «ανάγκες» της πρακτικής λογικής και βρίσκει τη θέση της όχι στον διανοητικό προβληματισμό αλλά στην πρακτική ζωή.⁸⁶ Στο ίδιο ζήτημα επανέρχεται και στο έργο του *Στοιχεία Παθολογίας Ιατρικής* (1843), όπου δηλώνει ότι απέχει από το να κινήσει «θεολογικά ζητήματα» και να επιφέρει την παραμιχρή αμφισβήτηση στα δόγματα της Εκκλησίας. Εξάλλου, πιστεύει πως «η ψυχή δεν δύναται να υποπέση εις τας νόσους εις τας οποίας το σώμα είναι καθ' εκάστην καταδεδικασμένον».⁸⁷ Μολονότι υπάρχει πεδίο κλινικών και ψυχοπαθολογικών γνώσεων σχετικά με την επίδραση του ψυχολογικού παράγοντα στην υγεία και τη νόσο, κυρίαρχη ήταν η άποψη για τις σωματικές αιτίες της ασθένειας, ως το τέλος του αιώνα.⁸⁸ Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον παρουσιάζει η συναντίληψη του Αρχιγένους και Mustafa Sami, ο οποίος συνέδεσε την επιστήμη με τη ζωή της κοινωνίας και τη θρησκεία με τη μετά θάνατον ζωή.⁸⁹

Υγιονομία και Hygionomie: πρόσληψη

Τα συγγράμματα υγιεινής του Αρχιγένους έτυχαν διαφορετικής υποδοχής σε έντυπα παρουσίασης επιστημονικών έργων της εποχής. Σε τέτοια έντυπα συναντάμε, για παράδειγμα, την άποψη ότι το γαλλικό σύγγραμμα ανήκει στα καλύτερα ιατρικά έργα για την υγιεινή⁹⁰ ή ότι όλα τα έργα του,

84. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 200-201.

85. Christoph Wilhelm Hufeland, *La macrobiotique, ou l'Art de Prolonger la vie de l'Homme*, Traduit de l'Allemand par A. J. L. Jourdan, Παρίσι, Chez J.-B. Baillièrre, Libraire, 1838, σ. 3295.

86. Για την κριτική φιλοσοφία, βλ. Lawrence Pasternack – Courtney Fugate, «Kant's Philosophy of Religion», Edward N. Zalta (επιμ.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/kant-religion/>.

87. Σαράντης Αρχιγένης, *Στοιχεία Παθολογίας Ιατρικής*, εν Παρισίοις, παρά τω Συγγραφέι εν τη Πρεσβεία της Υψηλής, εκ του τυπογραφείου των αδελφών Φιρμίνων Διδότων, 1843, σ. 2.

88. Erwin H. Ackerknecht, *A Short History of Medicine*, Revised and expanded edition, Βαλτιμόρη, Johns Hopkins University Press, 2016, σ. 165-167.

89. M. A. Yalcinkaya, «*Their Science, Our Values*», ό.π., σ. 77-81.

90. *Journal des Artistes*, «Bibliographie», A15, τ. 2, αρ. 9 (1841/08/29) 138, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54114887.item>.

συμπεριλαμβανομένης της *Hygionomie*, είναι μεταφράσεις από γαλλικά έργα.⁹¹ Αφού επισημανθεί η σημασία των μεταφράσεων ως συστατικού στοιχείου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, που φέρνει σε επαφή το τοπικό/εθνικό με το νέο/ξένο,⁹² ή ακόμη η πρόσληψη του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ως πολυκύμαντης και πολυδαίδαλης μεταφραστικής πράξης,⁹³ αξίζει να αναφερθεί και η άποψη του Αρχιγένους στο θέμα αυτό.

Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας θεωρεί ότι δεν επιτυγχάνει την επιθυμητή τελειότητα («εντέλειαν»), επειδή το έργο του υπηρετεί συγκεκριμένο σκοπό, να φανεί χρήσιμο στην πατρίδα⁹⁴ (παρόλο που είναι από τα πληρέστερα συγγράμματα υγιεινής).⁹⁵ Για τον ίδιο σκοπό απευθύνεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, όχι μόνο στην ελίτ, δίνει μεγάλη έκταση στις αναφορές για τη νεολαία, γιατί τότε τίθενται τα θεμέλια υγιούς και μακροχρόνιας ζωής, και χρησιμοποιεί απλή γλώσσα.⁹⁶ Αναφορικά με την πρωτοτυπία, διευκρινίζει ότι βρίσκεται «πολλά μακράν» από το να θεωρεί ότι έγραψε «πράγματα νέα». Ωστόσο, αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο πρωτοτυπίας, καθώς συμπληρώνει ότι στις επιστήμες και τις τέχνες υπάρχει «έν είδος νομίσματος το οποίον ανήκει εις όλον τον κόσμον», που μοιάζει με την ύλη και τους κανόνες της αρχιτεκτονικής, από τους οποίους («η επιτηδειότης και η αγχίνια ενός αρχιτέκτονος») μπορεί να οδηγήσει στην ανακάλυψη νέων σχέσεων «μεταξύ τούτων των κανόνων» ή «να επιτύχη καμμίαν οδόν ή μέθοδον έως τότε αγνώριστον».⁹⁷ Είναι, εξάλλου, βέβαιος ότι η «πατρίς όλη ωφελουμένη» θα του ανταποδώσει την υπηρεσία του με την «κοινήν ευλογίαν και φήμην».⁹⁸ Εδώ ίσως βρίσκεται και η απάντηση για την σχεδόν ταυτόχρονη έκδοση των συγγραμμάτων, που αποτελούν και τα πρώτα του επιστημονικά έργα: στην υπη-

91. C. Sachaile (de La Barre), *Les médecines de Paris jugés par leurs œuvres ou Statistique scientifique et morale des médecins de Paris*, Παρίσι, Chez l'auteur, 1845, σ. 51-52.

92. Άννα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα, Εκδόσεις Ergo, 2004, σ. 82.

93. Βλ. τη συνέντευξη του Κων/νου Ηροδότου στον Νίκο Κοσμαδάκη, «Αδαμάντιος Κοραής: Ο μέγας Έλληνας Διαφωτιστής!», *Νέα Κρήτη* (29 Μαρτίου 2021), σ. 14-15.

94. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 2.

95. Βλ τον πίνακα περιεχομένων, Κωνσταντίνος Καραθεοδωρή, *Υγιεινά Παραγγέλματα προς Χρήσιν του Ελληνικού Λαού*, εν Παρισίοις, Εκ της Τυπογραφίας Φιρμίνου Διδότου, 1829, σ. 157-158.

96. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 3.

97. Στο ίδιο, σ. 2.

98. Στο ίδιο, σ. 3.

ρεσία της πατρίδας, δηλαδή των ομογενών και του οθωμανικού κοινού, αλλά και στην αναγνώριση του ίδιου από τους αποδέκτες των έργων του.

Τα συγγράμματα υγιεινής του Αρχιγένους ανήκουν στην κατηγορία των *πρωτότυπων συνθέσεων*,⁹⁹ καθώς οι πηγές τους ήταν ποικίλες. Ο Αρχιγένης κατονομάζει δύο φορές τους επιστήμονες,¹⁰⁰ τα έργα των οποίων αποτέλεσαν τη βάση για τη δική του συγγραφή, αναγνωρίζοντας την πληρότητα του έργου του Αλέ/Hallé, που υπήρξε πρώτος κάτοχος της έδρας της Υγιεινής στο Παρίσι και αναγνωρίστηκε ως «πρύτανης του κινήματος της προληπτικής ιατρικής».¹⁰¹ Ακόμη, ο Ουφελάνδ/Hufeland, διεθνώς γνωστός με το ευρέως μεταφρασμένο έργο του *Μακροβιοτική (Makrobiotik, 1797)*.¹⁰² ο Ροστάν/Rostan,¹⁰³ καθηγητής του Αρχιγένους στην κλινική εκπαίδευση,¹⁰⁴ που έγραψε το δημοφιλέστατο έργο, κυρίως ατομικής υγιεινής, «Elementary Course in Hygiene»,¹⁰⁵ και ο Ουγ/Hug.¹⁰⁶ Στο γαλλικό σύγγραμμα αναφέρεται ακόμη ο Andral,¹⁰⁷ καθηγητής του στην κλινική ιατρική και τη χειρουργική,¹⁰⁸ όπως επίσης και ο διευθυντής της Βασιλικής

99. Για τη διάκριση, βλ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο, 1745-1821*, Αθήνα, Εκδόσεις Αθ. Σταμούλη, 2003, σ. 37.

100. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 2, 180.

101. Jean Noel Hallé (1754-1822): από οικογένεια διάσημων ζωγράφων, διέπρεψε στον τομέα της ιατρικής και υπήρξε, μεταξύ άλλων, τακτικός γιατρός του Ναπολέοντα και του Λουδοβίκου ΙΗ'.

102. Christoph Wilhelm Friedrich Hufeland (1762-1836): γόνος οικογένειας γιατρών, μετά τις σπουδές του διεύθυνε το μεγαλύτερο νοσοκομείο του Βερολίνου. Ίδρυσε την πρώτη πολυκλινική για φτωχούς, το πρώτο «νεκροτομείο αναμονής» (waiting mortuary) και μια κλινική εμβολιασμού.

103. Léon Louis Rostan (1790-1866): κλινικός γιατρός, οι μελέτες του οποίου για τις αγγειακές διαταραχές του κεντρικού νευρικού συστήματος υπήρξαν θεμελιώδεις για τη γνώση και την ερμηνεία της αποπληξίας, ενώ ως υψηλού επιπέδου παθολόγος δημοσίευσε και μελέτες για τις καρδιακές παθήσεις.

104. Archivio di Stato di Pisa / Univ. di Pisa 2° vers. D.I 86 c. 727 – 756 (32 πιστοποιητικά σπουδών).

105. E. H. Ackerknecht, «Hygiene in France», ό.π., σ. 124.

106. Η ταυτοποίηση κατέστη αδύνατη λόγω της διαφορετικής γραφής του επιθέτου.

107. Gabriel Andral (1797-1876): παθολόγος, ένας από τους θεμελιωτές της κλινικής ιατρικής, το έργο του οποίου βασίστηκε σε δικές του παρατηρήσεις από εξετάσεις ασθενών σε νοσοκομεία και, σε πολλές περιπτώσεις, μετά τον θάνατό τους.

108. Archivio di Stato di Pisa / Univ. di Pisa 2° vers. D.I 86 c. 727 – 756 (32 πιστοποιητικά σπουδών).

Σχολής Γλωσσών J. M. Jouannin,¹⁰⁹ ο οποίος συνέδραμε στη συγγραφή του συγκεκριμένου έργου αλλά και γενικότερα βοήθησε τον Αρχιγένη στις σπουδές του.¹¹⁰ Άλλη πηγή του ήταν «τα σοφά μαθήματα των σοφωτάτων καθηγητών» του,¹¹¹ όπως και η κλινική του εμπειρία, όταν αναφέρεται στη δύναμη των εγκύων φυματικών γυναικών.¹¹² Υπήρξε ακόμη πηγή η εκ «πέιρας» αποκτηθείσα γνώση του, στην οποία αναφέρεται κατά την ανάπτυξη διαφορετικών θεμάτων, όπως για παράδειγμα η σημασία του καθαρού αέρα¹¹³ και της δραστηριότητας για τη μακροβιότητα,¹¹⁴ οι συνέπειες του μέτρου και της κατάχρησης οινοπνευματωδών ποτών στη νοητική λειτουργία¹¹⁵ κ.ά. Στο καταληκτικό του κεφάλαιο για την πανώλη βασίστηκε στα έργα διακεκριμένων ιατρών με συμβολή και στην έρευνα των επιδημιών, όπως ο Φοδερέ/Fodéré,¹¹⁶ ο Παριζέ/Pariset,¹¹⁷ ο Δεγενέτης/Desgenettes¹¹⁸ και ο Βρεγέρ/Brayer,¹¹⁹ ενώ το κεφάλαιο για την υγεία των στρατιωτών βασίζεται, χωρίς να αναφέρεται, κυρίως στο έργο του Sarlandière.¹²⁰

Τα συγγράμματα υγιεινής του Αρχιγένους εντάσσονται στην παράδο-

109. Jouannin Joseph Marie (1783-1844): απόφοιτος της Βασιλικής Σχολής Γλωσσών, υπηρέτησε ως διερμηνέας στη γαλλική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη (1802) και σε άλλες χώρες πριν επιστρέψει στο Παρίσι, όπου ανέλαβε τη διεύθυνση της Σχολής από την οποία αποφοίτησε, ενώ εκτελούσε και χρέη πρώτου γραμματέα-διερμηνέα του βασιλιά.

110. S. Archigènes, *Hygionomie*, ό.π., σ. 3.

111. Σ. Αρχιγένης, *Υγιονομία*, ό.π., σ. 1.

112. Στο ίδιο, σ. 186.

113. Στο ίδιο, σ. 107.

114. Στο ίδιο, σ. 125-126.

115. Στο ίδιο, σ. 132.

116. François-Emmanuel Fodéré (1764-1835): καθηγητής ιατρικής στο Στρασβούργο, ειδικός στην ιατροδικαστική και τη δημόσια υγιεινή. Μνημειώδες είναι το έργο του *Lessons on Epidemics and Public Hygiene* (1824).

117. Étienne Pariset (1770-1847): γιατρός και ψυχίατρος, διακρίθηκε για το έργο του στην καταπολέμηση του κίτρινου πυρετού στην Ισπανία (1819-1822) και των μεταδοτικών ασθενειών στη Συρία και την Αίγυπτο.

118. René-Nicolas Dufliche, baron Desgenettes (1762-1837): στρατιωτικός γιατρός, συμμετείχε στην αιγυπτιακή εκστρατεία (1798-1801), διευθυντής και γενικός επιθεωρητής της Υπηρεσίας Υγείας.

119. Albert Brayer: γιατρός που έζησε για εννέα χρόνια στην Κωνσταντινούπολη και εξέδωσε σχετικό δίτομο έργο, ο δεύτερος τόμος του οποίου είναι αφιερωμένος στην πανώλη.

120. Jean-Baptiste Sarlandière (1817-1825): ανατόμος και φυσιολόγος, από οικογένεια γιατρών, υπηρέτησε τη στρατιωτική του θητεία υπό τον Ναπολέοντα

ση επικοινωνίας με την ευρωπαϊκή ιατρική σκέψη, που ξεκίνησε από τον πρώιμο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, εντάθηκε κατά τον ώριμο Διαφωτισμό, κατά τις προεπαναστατικές δεκαετίες δηλαδή,¹²¹ και συνεχίστηκε μετά το συμβατικό του τέλος, το 1821/1830, και τη ρομαντική επίδραση στις επιστήμες.¹²² Οι όροι με τους οποίους εισάγει τα συγγράμματά του στην παράδοση αυτή: *Υγιονομία*¹²³ και *Hygionomie*,¹²⁴ αποτελούν τη δική του –γνωστή– συνεισφορά στην επιστημονική ιατρική ορολογία που καθιερώνεται στη μακρά αυτή περίοδο.¹²⁵ Τα συγγράμματα, απευθυνόμενα σε διαφορετικούς αποδέκτες, μέσω της ελληνικής γλώσσας στους ομογενείς και μέσω της γαλλικής στο οθωμανικό κοινό, γνώρισαν διαφορετική πρόσληψη. Το ελληνικό σύγγραμμα *Υγιονομία* θεωρήθηκε, από τον σημαντικό μελετητή του νεότερου ελληνισμού και μέγα χαρτοφύλακα του Οικουμενικού Πατριαρχείου Μανουήλ Γεδεών, που γράφει πολύ αργότερα, έχοντας δηλαδή εποπτεία της επιστημονικής παραγωγής, ότι εκκινεί το επιστημονικό έργο της ελληνορθόδοξης κοινότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά το 1821.¹²⁶ Ίσως γιατί η πρόσληψη του συγγράμματος

(1803-1814) και μετά διηύθυνε στρατιωτικό νοσοκομείο στο Παρίσι. Έγραψε το έργο *Vade-Mecum ou Guide Chirurgical Militaire* (1823).

121. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση*, ό.π., σ. 25-26, 35-36.

122. Α. Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού*, ό.π., σ. 31. Για συγγράμματα υγιεινής, βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση*, ό.π., σ. 43· Φίλιππος Ηλιού – Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, Βιβλιογραφικό Εργαστήρι Φίλιππος Ηλιού», Ηλεκτρονικός κατάλογος, http://oldwww.benaki.gr/bibliology/search_simple.asp.

123. Στέφανος Αθ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθαισίων από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Β', εν Αθήναις, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, 1900, σ. 1148.

124. Ο όρος, ένα έτος μετά την έκδοση του συγγράμματος, συμπεριλήφθηκε στο *Complément du dictionnaire de l'Académie française* (επιστημονική διεύθυνση Joseph Droz, Académie française, Παρίσι, Firmin Didot frères, 1842, σ. 591, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k12804252>), ενώ απουσιάζει από το προγενέστερο: *Dictionnaire de l'Académie française*, Académie française, Sixième édition, Παρίσι, imprimeurs de l'Institut de France, Imprimerie et librairie de Firmin Didot frères, 1835, σ. 910, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k12804289>.

125. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «Ελληνική ιατρική ορολογία: Οι απαρχές της κατά το νεοελληνικό διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τ. 25, αρ. 2 (2008), σ. 244-247.

126. Μανουήλ Ι. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου 1780-1800-1869-1913*, εν Αθήναις, Τύποις Φοίνικος, 1932, σ. 190.

του Αρχιγένους είχε υπερβεί τα όρια της ελληνορθόδοξης κοινότητας και βρήκε απήχηση στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο αλλά και στον μουσουλμανικό. Το ελληνικό σύγγραμμα μεταφράστηκε στα βουλγαρικά, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της αστικής διάνοησης για επιστημονική γνώση, και ήταν πολύ δημοφιλές στον βουλγαρόφωνο χώρο, κατά την Svetlana Doncheva.¹²⁷ το κοινό πολιτισμικό υπόβαθρο λόγω της ορθοδοξίας και – μέσω αυτής– της ελληνικής γλώσσας συνέβαλαν ώστε το σύγγραμμα να μεταφραστεί στα βουλγαρικά και να τυπωθεί στο τυπογραφείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1846. Αργότερα επανεκδόθηκε στο Σεμλίνο, το 1853, και στην πόλη Bolgrad, στην περιφέρεια της Οδησσού, το 1865.¹²⁸

Όσο για το γαλλικό σύγγραμμα, η πορεία του είναι ένα παράδειγμα της μέριμνας της νέας οθωμανικής ελίτ για επιστημονικά έργα, η έκδοση των οποίων αυξάνει κατά τη μεταρρυθμιστική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα, ο Αρχιγένης παρέδωσε ένα αντίγραφο του βιβλίου στον τότε πρέσβη Nuri Paşa, για να σταλεί στον σουλτάνο (25 Ιουνίου 1841), μαζί με επιστολή, στην οποία εξηγούσε ότι έγραψε το βιβλίο για να εκφράσει την ευγνωμοσύνη του για την υποστήριξη που έλαβε και για να υποδείξει έναν υγιή τρόπο ζωής στο οθωμανικό κοινό, ειδικά τους στρατιώτες. Έστειλε, επίσης, εκατόν πενήντα αντίτυπα στην Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή. Ο πρέσβης, δύο μέρες αργότερα, έστειλε την επιστολή στον σουλτάνο, μαζί με δική του, στην οποία συνιστούσε να μεταφραστεί και να εκδοθεί το βιβλίο, πράγμα που αποφασίστηκε με σουλτανικό διάταγμα (19 Ιουλίου 1841).¹²⁹ Αξίζει να αναφερθεί ότι τη μετάφρασή του πρότεινε και ο ίδιος ο Αρχιγένης στο αφιέρωμα προς τον σουλτάνο, και μάλιστα στην τουρκική που ήταν σε κοινή χρήση.¹³⁰ Ας σημειωθεί, τέλος, ότι υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την υποδοχή του. Η οθωμανική ιατρική είχε ενσωματώσει τη μεταλαμπάδευση της αρχαίας ελληνικής ιατρικής από το ισλάμ,¹³¹ ενώ από τον 16ο αιώνα εισάγεται επιλεκτικά –λόγω

127. Svetlana Doncheva, «Small revolutions on the table: modernization of food habits in the Bulgarian towns during the 19th century», I. Vainovski-Mihai (επιμ.), *Yearbook 2006-2007*, Europa Program, Ρουμανία, New Europe College, σ. 58-59, 71.

128. Στο ίδιο, σ. 74.

129. M. Erdem Özgür – H. Genç, «An Ottoman Classical Political Economist», *ό.π.*, σ. 330-331.

130. S. Archigénès, *Hygionomie*, *ό.π.*, σ. [γ].

131. H. Floris Cohen, «Τα αίτια του μετασχηματισμού και η ευρωπαϊκή ιδιαι-

υπεροψίας, κατά τον Ekmeleddin Ihsanoğlu– η ευρωπαϊκή ιατρική και συνυπάρχει με την παραδοσιακή. Για την επικράτηση της ευρωπαϊκής ιατρικής καθοριστικός υπήρξε ο ρόλος της Αυτοκρατορικής Ιατρικής Σχολής, που ιδρύθηκε το 1838, χωρίς όμως να δοθεί μέριμνα στην επιστημονική έρευνα,¹³² όπως και στην ελληνική περίπτωση.¹³³

τερότητα», Μ. Blay – Ε. Νικολαΐδης (επιμ.), *Η Ευρώπη των Επιστημών*, ό.π., σ. 65-68.

132. Ekmeleddin Ihsanoğlu, «Modernization Efforts in Science, Technology and Industry in the Ottoman Empire (18th-19th centuries)», *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο 18ος-19ος αι.*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ, Αθήνα, Τροχαλία, 1998, σ. 50-53· του ίδιου, «Ottoman Science», ό.π., σ. 11-48.

133. Ευθύμιος Νικολαΐδης, «Ρομαντισμός και επιστήμη στον ελληνικό χώρο», *Η επιστημονική σκέψη στον ελληνικό χώρο*, ό.π., σ. 172-177.

SUMMARY

Marianthi F. Palazi, *Scientific patriotism and social cohesion in the works on hygiene of Sarantis Archigenes*

During the re-establishment of “scientific medicine” in Paris, the transition from “library medicine” to clinical medicine, and the concurrent emergence of a hygiene movement, two medical hygiene texts were published there in 1841, one in Greek and one in French, by Sarantis Archigenes (Epirates, Thrace 1809 – Istanbul 1873), who was soon to play a distinguished role in the Orthodox community and wider Ottoman society as a doctor and a professor of the Imperial Medical School for thirty years.

The works, addressed to different recipients –ethnic Greeks via the Greek language and the inhabitants of the Ottoman Empire via French, the language of the new Ottoman reformist elite– present personal hygiene rules interspersed with public health recommendations to administrators, with the aim of being useful to the *patris/patrie*. The content of this scientific patriotism is double: liberation from ignorance and superstition, and social cohesion. This paper examines its relationship with both the Modern Greek Enlightenment and the Ottoman reform movement, the last glimmer of the Balkan Enlightenment, as well as aspects of modernity in and the reception of the texts themselves.

